

دکتر محمد صابر خان

در قرن بیستم میلادی در سرزمین بنگاله، پروفیسور دکتر محمد صابر خان کسی بود که از میان مسلمانان بنگاله در همهٔ بلاد اسلامی و ممالک عرب و عجم از شهرت زیادی برخوردار بود. این قهرمان گرانقدر و نابغهٔ روزگار که نه فقط به عنوان یک دانشمند برجسته زبان عربی، فارسی و تاریخ و فرهنگ اسلامی به شمار می‌آمد، بلکه وی به زبان‌های اردو، انگلیسی، هندی، بنگالی، آلمانی، فرانسه، ترکی و اسپانیایی هم تسلط و استعداد کاملی می‌داشت و با اهل زبان به زبان‌های خودشان شیوا و روان گفتگو می‌کرد.

دکتر محمد صابر خان در سال ۱۹۲۰ م. در قریه لاله نزدیک «مانک تله» در «نارکل دانشگاه» در کلکته در خانواده‌ای متوسط چشم به جهان گشود.^۱ خانواده‌اش که بنگالی نژاد بودند، از بنگاله شرقی (بنگلادش کنونی) ترک وطن کرده به کلکته آمده و اینجا اقامت گزیده بودند. جدش که «محمد یوسف خان» نام داشت، در زندان مرکزی علی‌پور، به عنوان کارمند دفتری اشتغال داشت. پس از درگذشت وی، پدرش که محمد یعقوب خان نام داشت، تصدی آن شغل را عهده دار گشت. محمد یعقوب خان، چهار پسر داشت که بین آنها صابر خان خیلی باسواد و دانشمند بود.^۲ پس از تحصیلات مقدماتی در مدرسه بنیا پوکر جونیور، وی تحصیلات دبیرستان و لیسانس را به ترتیب از دبیرستان عالی اسلامی در کلکته و دانشکده مولانا آزاد با تخصص به زبان عربی تکمیل نمود. پس از آن، به بخش تاریخ و فرهنگ اسلامی در دانشگاه کلکته وارد شد.

-
۱. مقاله دکتر محمد منصور عالم با عنوان دکتر محمد صابر خان به زبان اردو چاپ در روزنامه راشتریا سهارا، کلکته، ص ۶.
 ۲. برای احوال اهل خانواده‌اش ر. ک: به مقاله دکتر محمد منصور عالم که ذکر شده.

در زبان و ادبیات عربی و فارسی و هم تاریخ و فرهنگ اسلامی از دانشگاه کلکته مدرک فوق لیسانس گرفت و لوح ممتاز دریافت کرد. وی در زمینه تاریخ اروپا موضوع «تجارب الأمم ابن مسکویه» مقاله‌ای گرانها به راهنمایی اچ. آر گیب در نگاشت و درجه دکتری فلسفه را از دانشگاه آکسفورد دریافت نمود. بعد این مقاله ارزشمند و دارای معلومات ارزنده را در دانشگاه شیکاگو به زیور چاپ آراسته کرد^۱.

دکتر محمد صابر خان، پس از تحصیلات عالی به اکتساب معیشت روی کرد. وی به سبب فضل و کرم ایزد متعال به عنوان دانشیار رشته تاریخ در دانشکده‌های مختلف در کلکته تدریس را آغاز کرد. وی همچنین، در تعدادی از دانشکده‌های دولتی بنگاله، به عنوان رئیس دانشکده کار کرد و بالأخره در همان منصب، از «دانشکده کرشنانگر» بازنشسته شد. لیاقت و قابلیت فوق العاده‌ای که وی داشت، باعث شد که وی به عنوان عضو شورای استخدام عمومی دولت بنگاله غربی گماشته شود و وظیفه‌اش را بخوبی به انجام رسانید که شایسته صد افتخار و تحسین و تکریم می‌باشد^۲.

با وجود آنکه وی گرفتار امور نظم و نسق آموزشی و دولتی بود، اشتغال به کارهای تحقیقاتی و پژوهشی را نیز ادامه داد. به ویژه در زمینه تاریخ و تمدن اسلامی که تمام زندگانی‌اش را برای آموزش و پرورش ایثار کرد. آثار گرانهای پژوهشی وی در مجله‌های مختلف با شهرت بین‌المللی چاپ گردید. این مجله‌ها عبارتند از:

‘Islamic Culture’, ‘Indo- Iranica’ Journal of the Asiatic Society’
 ‘Hamdard’, ‘Arabica’, ‘World Book Review’, ‘Burhan’, ‘Ma’,
 ‘arif’, ‘Islamicus’

مقاله وی در موضوع «البیرونی» که بسیار پر مغز و ارزنده است، در صفحات دانشنامه اسلام ثبت است. به علاوه، دکتر صابر خان، اثر معروف فارسی یعنی «آداب الحرب و الشجاعة» را هم با نقد و نظر، تدوین و ترتیب داد. وی فهرست نسخه‌های عربی را نیز که متعلق به انجمن آسیایی کلکته است، تهیه نمود.

۱. مقاله دکتر محمد منصور عالم؛ مقاله دکتر غلام سرور هم که به عنوان “Obituary” در مجله ایندو ایرانیکا، جلد ۶۱، شماره ۳-۴، ص ۷۳-۷۵ چاپ شد.
 ۲. همان.

پس از بازنشستگی از شورای استخدام عمومی دولت بنگالۀ غربی، دکتر صابر خان همچنان از منزلت و شأن والایی برخوردار بود که وی را به عنوان مسئول برنامه ریزی آکادمی علوم ملی هند انتخاب کردند و این هم باعث افتخار است که وی در شهر «شملة» در ایالت پنجاب و شورای مطالعات تاریخی هند به عنوان سرپرست همکاریهای پژوهشی منصوب گردید. به علاوه، وی با دیگر دوایر علوم مختلف جهانی نیز ارتباط داشت و چنان در زمینه‌های علمی و پژوهشی کارهای ارزشمندی را به انجام رسانید که شایسته فخر و مباهات گردید^۱.

ضمن بیان خدمات علمی دکتر صابر خان، این نکته نیز لایق ذکر می‌باشد که وی به تبصره‌نگاری بر کتاب‌ها استعداد و میل و رغبت زیادی داشت. ناگفته نماند که معدودی از دانشمندان هستند که در این میدان مخصوص می‌توانند با وی همطرازی و برابری کنند؛ زیرا تبصره‌های دکتر صابر خان خیلی عالمانه، محققانه، نکته پردازانه و دقیق می‌باشد. زندگی وی عبارت از آموزش و پرورش بود. وی، تمام زندگی‌اش را نذر خدمت به علم و دانش کرد. در این باره باید ذکر کرد که وی انجمنی به نام «انجمن فرهنگی هند و عرب» برای توسعه و پیشرفت زبان عربی در محل سکونتش «ویلسلی میشن کولکتا» به سبک «انجمن ایران - کلکته» تأسیس نمود. در این انجمن، وی برای آموزش زبان عربی تا مدتی طولانی، کلاس‌های عربی را هم برگزار کرد که صدها دانش آموز، دانشجو، دانشمند و بازرگان از آن بهره‌مند گردیدند. انجمن وی در برگزاری سمینارها و کنفرانس‌ها هم سازمان‌دهی داشت که از این برنامه‌ها گروه‌های مختلف اجتماعی خیلی استفاده می‌کردند^۲.

دکتر صابر خان تا مدتی دراز بر بستر بیماری بود. بالأخره وقت اجل آمد و او را به تاریخ ۸ اکتبر ۲۰۰۸ میلادی از آغوش زندگی برگرفته و به دامن مرگ سپرد خدایش غریق رحمت کند.

۱. مقاله دکتر محمد منصور عالم؛ مقاله دکتر غلام سرور هم که به عنوان "Obituary" در مجله ایندو ایرانیکا، جلد ۶۱، شماره ۳-۴، ص ۷۳-۷۵ چاپ شد.
۲. همان.

درباره آثار فارسی دکتر صابر خان باید گفت که یک اثر معروف فارسی به نام «آداب الحرب و الشجاعة» را وی تدوین و ترتیب داد که قبلاً ذکر شد ولی متأسفانه درباره چاپ یا عدم چاپ آن نوشته هیچ اطلاعی در دست نیست که این نوشته اکنون کجا است و در کدام مملکت نگهداری می‌شود؟ یک اثر وی به فارسی به نام «هفت اقلیم» است که یک بخش آن را وی به همراه دکتر محمد اسحاق تدوین کرده بود.^۱ جز این دو اثر از دکتر صابر خان به زبان فارسی، دیگر هیچ اثری در دست نیست ولی هرچه هست خوب است و هیچ چیزی مانع از قرار گرفتن وی در صف دانشمندان فارسی در هند نیست. در این مقال، دو مقاله موصوف تقدیم می‌گردد تا روشن شود که دکتر صابر خان هم به فارسی خیلی مسلط بود و به فارسی مقاله می‌نوشت.

در سال ۱۹۷۳ م. در تهران برای بزرگداشت «ابوریحان بیرونی» کنگره‌ای بین‌المللی دایر شد. دکتر صابر خان در آن کنگره شرکت کرد و مقاله‌ای به عنوان «ابوریحان بیرونی و تاریخ سیاسی هند» قرائت کرد.^۲ ولی متأسفانه این مقاله در دست نیست. دکتر صابر خان، گزارشی به زبان فارسی درباره این کنگره جهانی نگاشت که در مجله «ایندو ایرانیکا» چاپ شده است.^۳ این گزارش، مشتمل بر ۸ صفحه است و نمونه‌ای اساسی از فارسی جدید و قدیم می‌باشد که گزیده‌ای از آن، در ادامه درج می‌شود. دکتر صابر خان مقاله خود را چنین آغاز می‌کند:

”مثل جلسه پانصدمین سالگرد منجم و عالم معروف کشور لهستان «نکولس کوپر نیکس» جلسه‌ای به مناسبت یک هزارمین سال تولد عالم و مورخ معروف اسلامی «البیرونی» در همه کشورهای جهان در سال جاری (۱۹۷۳ م.) دایر شد. مربوط به این یادبود یک کنگره بین‌المللی درباره ابوریحان محمد بن احمد البیرونی (متوفی ۴۴۰ هـ/۱۰۴۸ م.) زیر نظر شورای عالی فرهنگ و هنر، دولت ایران از ۱۶ تا ۲۳ سپتامبر ۱۹۷۳ م. در تهران تشکیل یافت. علاوه بر سی

۱. مقاله دکتر محمد منصور عالم چاپ در روزنامه «سهارا» کلکته.

۲. مجله ی ایندو ایرانیکا، کلکته، جلد ۲۶، شماره ۲-۳، ص ۸.

۳. همان، ص ۴-۱۱.

و سه دانشمند ایرانی، چهل و هفت پروفسور و دانشمند از نوزده کشور از قاره‌های اروپا، آسیا و ایالات متحده آمریکا شرکت جستند^۱. پس از چهار سال، دکتر صابر خان در کنگره بین‌المللی دیگری در ایران شرکت کرد. نخستین مجمع علمی دربارهٔ «تشکیلات و سازمانهای حکومتی و اداری در ایران از صدر اسلام تا حمله مغول» زیر نظر ادارهٔ تاریخی به نام «انجمن تاریخ» از ۱۷ تا ۲۳ اکتبر ۱۹۷۷ م. (۲۵-۳۰ مهرماه ۱۳۵۵) در همدان برگزار شده بود این باعث افتخار صابر خان گشت که وی در کنگرهٔ مزبور شرکت نمود، گزارشی از آن مجمع علمی نوشت و مقاله‌ای هم با عنوان «مطالعهٔ سیستم اقطاع در اوایل عصر آل بویه» قرائت نمود^۲. متأسفانه این مقاله هم در دسترس نیست.

گزیده‌ای از گزارش در ادامه نقل می‌گردد. دکتر صابر خان می‌نویسد:
 ”در مسیر سفر از تهران به همدان، شرکت کنندگان جلسه از آثار باستانی قزوین دیدن نمودند و در روز ۱۹ اکتبر بعد از ظهر از آثار باستانی همدان مانند گنبد علویان، ایسترو مردخائی (گورستان یهودی) و گنجانمه (دو کتیبه سنگی دوره هخامنشی) و آرامگاه بوعلی سینا و بابا طاهر عریان دیدن کردند و استفاده بردند“^۳.

دکتر صابر خان در جلسهٔ همدان شرکت کرد و هرچه از رفاه و آرامش و مهمان‌نوازی از طرف میزبانان ایرانی احساس کرد، اینگونه با رضایت و شادی اظهار می‌نماید:
 ”میزبانان ایرانی و مخصوصاً دکتر ایرج افشار، رئیس کتابخانهٔ مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران در فراهم آوردن وسیله برای آسایش مهمانان هیچ دقیقه فرو نگذاشتند و سعی نمودند تا آنها راحت باشند. دعوت‌هایی که برای صرف نهار و شام از طرف استاندار همدان و رئیس دانشگاه بوعلی سینا به عمل آمد، بسیار مجلل و عالی بود. مهمانان از این دعوت‌ها خوشوقت شدند و اظهار

۱. مجله ایندو ایرانیکا، کلکته، جلد ۲۶، شماره ۲-۳، (بخش فارسی)، ص ۴.

۲. همان، جلد ۲۱، شماره ۲-۴، ص ۷-۸ (بخش فارسی)

۳. همان، ص ۷.

امتنان نمودند. دکتر آذر نوش موجبات نمایش فیلم از ساختمان‌های اسلامی را که خیلی جالب و سودمند بود، فراهم نمود و ما از آن استفاده کاملی نمودیم. دکتر مسعود آذرنوش مسئول امور حفاری و باستان‌شناسی همدان، روز سه‌شنبه ۱۷ اکتبر طی سخنرانی خود دربارهٔ پیشرفت حفاری در خرابه‌های باستانی که در همهٔ نقاط کشور ایران ادامه دارد، توضیح داد.^۱

مقصود از ارائهٔ این گزیده‌ها، ایجاد این باور است که دکتر صابر خان هم خیلی خوب فارسی می‌دانست. این حقیقت است که وی هم دانشمند برجستهٔ زبان فارسی بود. کدام دلیل از این بهتر خواهد بود که خود دولت ایران او را دعوت نمود و این شخصیت ارجمند در دو کنگره علمی جهانی در ایران شرکت جست و مقاله‌هایی گرانبها، ارزشمند و دارای معلومات ارزنده میان دانشمندان ایرانی به زبان فارسی قرائت کرد و گزارشی هم دربارهٔ دو کنگرهٔ جهانی به فارسی نوشت.

منابع

۱. سرور، غلام، مقاله "Obituary" در مجله ایندو ایرانیکا، جلد ۶۱، شماره ۳-۴، سال ۲۰۰۸ میلادی.
۲. عالم، محمد منصور، مقاله با عنوان دکتر محمد صابر خان به زبان اردو چاپ در روزنامه راشتریا سهارا، کلکته ۵ ژوئن ۲۰۱۰ میلادی.
۳. مجله ایندو ایرانیکا، جلد ۲۱، شماره ۲-۴، کلکته ۱۹۷۸ میلادی.
۴. مجله ی ایندو ایرانیکا، جلد ۲۶، شماره ۲-۳، کلکته ۱۹۸۳ میلادی.

۱. مجله ایندو ایرانیکا، جلد ۲۱، شماره ۳-۴، ص ۸.